

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 8 Sayı: 36 Volume: 8 Issue: 36
Şubat 2015 February 2015
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ORTAÇAĞDA HERÂT BÖLGESİNDE MEYDANA GELEN KITLIKLAR, BAZI DOĞAL FELAKETLER VE SALGIN HASTALIKLAR

IN THE MIDDLE AGE EPIDEMIC ILLNESSES, SHORTAGE, AND SOME NATUREL DISASTERS HAPPEN IN THE AREA OF HERÂT

Mustafa ŞAHİN*

Öz

Çok eski devirlerden itibaren önemli bir yerleşme yeri olan Herât bölgesi doğal felaketler ve salgın hastalıkların çok yoğun olarak meydana geldiği bir yer olmuştur. Bölgenin deprem kuşağında olması dolayısıyla küçük, büyük çok sayıda deprem olmuştur. Bu depremlerin bazılarının şiddetleri çok büyük olup, bunlar aynı oranda da yıkıcı olmuşlardır.

Bölgede karasal iklimin yumuşak bir şekli görülmeğe de kararsız bir iklim özelliğinin olması kuraklıkların ve dolayısıyla kuraklıkla beraber kıtlıkların da yoğun olarak görüldüğü bir yer olmuştur. Karasal iklimin kararsız özelliği dolayısıyla kuraklıkla beraber bazen aşırı yağışlar sellere sebep olmuş ve bölge şehirleri bundan zaman içinde büyük zararlar görmüşlerdir.

Orta Çağ'ın çok sık görülen ve salgın olması dolayısıyla da ölümcül sonuçları olan veba hastalığı yine bu bölgede yoğun olarak görülmüştür. Bu hastalığın en şiddetli etkisi Mirzâ Şâhruh zamanında görülmüş ve sert karantina tedbirleri ile ancak üstesinden gelinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Herât Bölgesi, Doğal Afetler, Salgın Hastalıklar.

Abstract

The region of Herat which was an important settlement since the ancient times was an area where disasters and epidemic diseases widely occurred. Because the region was on a seismic belt there were lots of earthquakes. Some of these earthquakes were so severe and they were destructive at the same rate.

Though the continental climate was mild in the region, because of the unstable climate features the region became a place where there was drought and consequently famine was widely seen in addition to drought. By the reason of unstable features of continental climate caused excessive rain which led to flood in addition to drought and the cities in this region were damaged a lot in the course of time.

Plague which occurred frequently in the Middle Ages and had fatal results because it was epidemic was intensely confronted in tis region. The most severe effect was in the reign of Mirza Shahrukh and it was only overcome by strict quarantine precautions.

Keywords: Medieval Ages, Herat Province, Natural Diseaster, Epidemic Diseaster.

Giriş

Orta Çağ'daki Horâsân'ın alanı, günümüzdeki Horâsân ile aynı sınırları kapsamıyordu. Bu dönemde sınırları Mâverâünnehr'i içine alıp Hârezm'e kadar uzanan çeşitli kısımları içine alıyordu (Nâsır-ı Hüsrev, 1951: X; el-İstahrî, 2001: 162). Bu günkü Kuzeydoğu İran, Afganistan Horâsân'ı (Herât çevresi) ile Merv¹ civarını içine alan Türkmenistan, zaman zaman Özbekistan

* Yrd. Doç. Dr., Sinop Üniversitesi.

¹Merv; Verimli Murgâb deltasının aşağı kısmında kurulmuştur. Burası Abdullah b. Âmir tarafından fethedilmiştir. Orta Çağ coğrafyacıları buradan daha güneyde bugün mevcut olmayan küçük Merver-rûz'dan ayırmak için Merv şehrine Merveşâhicân demişlerdir. Burası Orta Çağ'da İran ile Hazar Denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan işlek bir ticaret yolu üzerindedir. Osman Gazi Özgüdenli (2004). "Merv", *DİA*, c.XXIX, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 221.

(Mâverâünnehr) ve bazen de Sistân gibi geniş bölgelerin dâhil olduğu bir alanı içine alıyordu (İbn Havkal, 1992: 228; Yves, 1988: 560). Horâsân'ın en önemli dört şehri Merv, Nişâbûr, İsfahan² ve Herât idi. Horâsân bölgesinin merkezi Nişâbûr idi.³ Horâsân'ın eni Ceyhun vadisi sahilindeki Bedehşân'dan⁴ itibaren Hârezm Denizi'ne kadar uzanmaktaydı (İbn Havkal, 2004: 159). Doğusunda; Hindistan, güneyinde Sind ve Kirmân Çölü, Fars ve İsfahan şehri, kuzeyinde Garcistân ve Toharistân (Rey, Kum ve Kâşan şehirleri) sınırları bulunmaktaydı (el-İstahrî, 1989: 184; Hudûdü'l-âlem, 2008: 56-65).

Orta Çağ'da Horâsân geniş bir bölge olup, bölge içinde değişik adlarla anılan daha küçük bölgeler vardı. Bu bölgelerin en önemlilerinden birisi de Herât bölgesiydi. Bu çağda Herât,⁵ hem bir şehrin ve hem de kendi adıyla anılan bir bölgenin adıydı. Herât bölgesine bağlı şehirler zaman içinde değişiklik göstermekle birlikte genel olarak şunlardı: Bâdgîs (Bâdegîs), Bâverd (Ebîverd), Bûşenc (Fûşenc-Bûşeng), İsfizâr (Sebvezâr), Kandehear, Büst, Kerûh, Evfe (Obeh), Haysar, Esterbîyân, Merabaz (Mârâbâz), Meymene (Faryab), Mâlin, Hargîrd, Şûbûrgân, Bâmyân (Bâmîyân), Tabes, Câm Fîrûzkûh) (Şahin, 2013a: 47-84).

Herât bölgesinin sınırı; doğuda Bâmyân Dağları'ndan Horâsân Sahrası'nın doğusuna, Mükran Kasabası ve Sicistân'ın bir kısmına, batıda; Kum, Rey, Kumîs, Kâşan, kuzeyinde; Herât'ın sınırı ve Sistân'ın bir kısmı, güneyinden de Kirman, Fars sınırı ve İsfahan sınırının bir kısmına kadar uzanmaktaydı (İbn Havkal, 2004: 125).

Bölgenin kuzey kısmı Türkistan çölleri ile kaplıdır (Allen, 1880: 36). Herât'tan Tarnab'a giden yol üzerinde Sincab Geçidi bulunmaktadır (Barthold, 1990: 193). Bu bölge Herî-rûd Irmağı'nın münbit vadisini ve Hazara Dağları ile İran arasındaki alçak araziye kapsamaktaydı (Dames, 1988: 135). En büyük şehri Herât idi.

Herât bölgesinin iklimi karışık bir yapıdadır. Düzluklerde ılıman iklim görüldüğü gibi yüksek alanlarda yayla havası hâkimdir. Şehrin kuzeyinde Muhtar ve Zencirgâh Dağı adıyla uzanan dağ kümeleri bulunmaktadır (el-İstahrî, 1989: 210). Şehir, Muhtar Dağı'nın eteğinde Herî-rûd (Tecend Deryâ) Vadisi'nde kurulmuştu (Allen, 1880: 35; Aka, 2001: 57). Herât ve Badgîs şehirlerine yaz aylarında esen kuzey rüzgârlarının getirdiği tatlı serinlik oldukça meşhurdu. Bâdgîs çevresi bölgenin en serin yeri idi (Seyf el-Herevî, 1944: 43-44, 104, 106, 109; Hamd-Allah Mustawfi, 1919: 147; İsfizârî, 1338: II/12; Abdülhâkîm Tabîbî, 1989: 11). En önemli akarsuları Ceyhun⁶, Herî-rûd (Herât)⁷, Hilmend⁸ ve Murgâb'tır.⁹

²Merkezi İran Platosu'nu sulayan Zâyener-rûd şehrinin sol sahilinde ve 2 mil'e yakın (yaklaşık 3,2 km.) mesafedir. Burası eski Gaba/Gay şehrinin yerinde kurulmuştur. Osman Gazi Özgüdenli (2000). "İsfahan", *DİA*, c.XXII, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 497.

³Nişâbûr; Horâsân'daki dört büyük şehrin en önemlisiydi. 31-32/651-652 yıllarında Abdullah b. Âmir tarafından fethedilmiştir. Tâhirîler tarafından devletin merkezinin Merv'den Nişâbûr'a taşınmasıyla daha da gelişti. Sâmânîler zamanında devletin askerî, siyâsî ve idârî merkezi olan şehir aynı zamanda sanat ve ilim merkezi haline gelmiştir. Osman Gazi Özgüdenli (2007). "Nişâbûr", *DİA*, c.XXXIII, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 149.

⁴Bedehşân: Kuzeyde Ceyhun Nehri, güneyde Hindikuş Dağları, doğusunda Türkistan ve batısında Kunduz Irmağı ile çevrili bölgenin adıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Saray (1992). "Bedehşân", *DİA*, c.V, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 292.

⁵İki tane Herât vardır. Birincisi Afganistan'daki meşhur Herât şehri, diğeri ise Yezd ilinin Babek şehrinin bucaklarına bağlı olan Herât'tır. Bkz. Ebûbekr Tihârî (2001). *Kitâb-ı Diyarbekrîyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 203.

⁶Orta Çağ'da Hüttel ve Vahşab sınırları içinde bu nehre yeni kollar eklenerek büyük bir akarsu haline gelen bu nehir önceleri Hâzar Denizi'ne dökülmekte iken zamanla mecrası değişmiş ve sonra Aral Gölü'ne dökülmeye başlamıştır. (İbn Havkal (2001). *Sûret el-Arz*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. Baskı, Ankara: TTK, 213; el-Mukaddesî (el-Makdisî) (2001). *Ahsen el-Tekâsîm fî Ma'rîfet el-Ekâlîm*, Nşr. De Groje, Leyden-Brill, 262, 267.

⁷Kaynağını Gür ve Gaznîyan arasındaki bölgeden alırdı. Herî (Herât) Bölgesinde tarımsal sulamada kullanılmaktaydı. Şehir içindeki birçok hayır kurumu ve kamu binasının da su ihtiyacı buradan karşılanmaktaydı. Herât şehri'ne adeta hayat vermekteydi *Hudûdü'l-âlem* (2008). İngilizceden Türkçeye çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yay., 26, 58; el-İstahrî (2001). *Mesâlik el-Memâlik*, Ebû Zeyd el-Belhî'nin Kitâb sûret el-ekâlîm adlı eserine dayanır) nşr. De Groje, Leyden, 1927, Türkçe çev. Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. Baskı, Ankara: TTK, 163; el-Mukaddesî (1994). *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfet el-Ekâlîm (The Best of Divisions For Knowledge of The Regions)*, trns. B. Collins, Devha (Doha), 291; *Hudûdü'l-âlem* (2008). İngilizceden Türkçeye çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yay., 58.

⁸Sistân'dan, Gür dağlarından Sind ve Hind Dağları'ndan doğduğu hakkında çeşitli ihtilaflar vardır. Mes'ûdi (2004). *Murûc el-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapça'dan çev. ve notlar Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay. 104; Hamdullah Müstevfî

Herât bölgesini 19/640-641 yılında Abdullah b. Âmir fethetmiştir (İbnü'l-Esîr 1991: III/129-132; el-Belâzûrî, 2002: 573; İsfizârî, 1338: I/378; Nüveyrî, 1975: 271; İbn Kesîr, 1294: VII/210-211; Halife, 2008: 211. Bölge Orta Çağ'da Emevî, Abbâsî, Tâhîrî, Sâffârî, Sâ mânî, Gaznelî, Selçuklu, Gûr, Hârezmşâh, Moğol, Kert, Timurlu, Akkoyunlu ve Karakoyunlular'ın hâkimiyeti altında kalmıştır.¹⁰ En parlak devrini Kertler ve Timurlular zamanında yaşamıştır. Bu dönemlerde halk refahın, bilim ve sanatın zirvesine ulaşmıştır. Özellikle Timurlu hükümdarı Mîrzâ Hüseyin-i Baykara dönemi her alanda gelişme ve ilerlemenin doruğa ulaştığı bir dönem olmuştur.

Bölgenin bu kadar ihtişamlı dönemler yaşamasının yanında felâkete maruz kaldığı dönemler de çok uzun süreleri kapsamaktadır.

Doğal felâketler her devirde insanlığı derinden etkileyen ve etkisi hafızalarda yüzyıllarca silinmeyen izler meydana getirmiştir. Doğa olayları denilince, yerkürenin iç ve dışında meydana gelen ve çoğu zaman insanlığı etkileyen olaylar akla gelmektedir. İnsanlığı etkileyen tabiat olayları çok çeşitli olmakla birlikte yangın, sel, kar dolu yağışı, tsunami ve deprem insanlığı en çok etkilemiş olanlarıdır. Hatta deprem bunların içinde etkisi en çok olandır.

Salgın hastalıklar da geçmişten günümüze insanlığı en çok etkileyen, yok oluşlara sebep olan, hakkında ağıtlar yakılan ve türküler söylenen acı dolu etkiler bırakmıştır. Çeşitli aşuların bulunmasıyla gelişmiş ülkelerde genellikle kontrol altına alınan ve hatta birçoğu ortadan kaldırılan salgın hastalıklar az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde hâlâ etkisini sürdürmektedir. Bu gün adı bile çoğu ülkedeki yeni nesiller tarafından bilinmeyen verem, veba, sıtma, kolera, kızamık ve çiçek başta olmak üzere birçok hastalık İlk ve Orta Çağlarda binlerce insanın ölümüne yol açmıştır.

Kazvîni (1913). "The Ta'rikh-i Guzida", *Memorial Series*, Vol. 14, 2. trnsl. E. G. Browne With Indices of the Fac-simile text by R.A. Nicholson. E. F. W. Gibb, Leyden, V/80; el-Mukaddesî (1994). *Ahsenü't-Tekâsim fı Ma'rîfat el-Ekâlîm (The Best of Divisions For Knowledge of The Regions)*, trnsl. B. Collins, Devha (Doha), 290; el-Ya'kûbî (2002). *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 62.

⁹ Gûr dağları ve Bâmyân (Bâmîyân) doğup, Garcistan'dan geçmektedir. Herât Bölgesi'ni sulayan önemli akarsulardandır. Daha çok Merv civarını sulardı. Hâfîz-i Ebrû (1349). *Coğrafya-yı Hâfîz-i Ebrû Kısmet-i Rub'i Horâsân: Herât*, Yay. Mail-i Herevî. Tahran: Bünyad-ı Ferheng, 27.

¹⁰Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nin çok çeşitli devletin hâkimiyeti altına girmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Seyf İbn Ya'kûb el-Herevî (1944). *Târihnâme-yi Herât*, nşr. M. Zübeyr es-Siddîkî, Calcuta, 44-104; Hândmîr (1333). *Târih-i Habibü's Siyer fı Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, c.II, nşr. Nâsır-ı Hüsrev, Tahran: ez İntişarat-ı Hayyam, 352; Hândmîr (Khwandamir) (1994). *Habibu's Siyar, Central Asian Sources I, The Reign Of The Mongol and Turk. Part Two: Shakrukh Mîrzâ-Shah İsmail*, trnsl. V. M. Thackston, ed. Ş. Tekin and G. A. Tekin, Harvard, 391; Havafî (1339hs). *Mücmel-i Fasihi*, Tashih Mahmud Ferruh, c.II, Meşhed, II/64, 68; el-Cüzcânî (Eylül-Aralık 2010). *Tabakat-ı Nasrî, Onikinci Tabaka: Selçuklular*, çev. A. Ahmed Aghdam, Tarih Okulu, S. VIII, I/116-17; el-Ya'kûbî (2002). *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 88; el-Ya'kûbî (2004). *Kitâbü'l-Büldan*, Der. ve Türkçe çev. Y. Ziya Yörükân, Yay. Haz. Tahsin Koçyiğit, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler, İstanbul: Gelenek Yay., 352; İbn Hurdadbih (2004). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Derleyen ve Türkçe çev. Y. Ziya Yörükân, Yay. Haz. Tahsin Koçyiğit, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler, İstanbul: Gelenek Yay., 352; Gerdîzî (1347). *Zeynü'l-Ahbâr ya Târihî Gerdîzî*, Nşr. Abdülhakim Habîbî, Kâbil, 5,7; 318; Şeyh Abdurrahman-ı Fâmî-Yi Herevî (2008). *Târihnâme-i Herât*, Tıpkı Basım İrec Avşar, Tahran: Piju Heştî-i Miras-ı Mektup, 67-68, 108, 112; Hamdullah Müstevfî (Hamd Allah Mustawfî Qazvîni) (1901). *Biographies of Persian Poets*, trnsl. E. G. Browne and M.A. M.R. AS. S. Cambridge, 387; Hamdullah Müstevfî Kazvîni (1913). *The Ta'rikh-i Guzida*, Memorial Series, Vol. 14, 2. trnsl. E. G. Browne With Indices of the Fac-simile text by R.A. Nicholson. E. F. W. Gibb, Leyden, XIV/76-77-78-79; Hâfîz-i Ebrû (1372). *Zübdetü't-Tevârîh*, c.II, Tashih S. Kemal Cevadî, Tahran: Vizâret-i Ferheng u İrşâd-i İslâmî, I/42-43; el-Utbî (ts). *Târih-i Yeminî*, Türkçe trc. A. Yelgar, Ankara: TTK (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyal Bilimler Kütüphanesi), 102; İbn Kesîr (1985). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. M. Keskin, c. XI, İstanbul: Çağrı Yay., 485; Beyhâkî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (1333). *Târihi Beyhâkî*, Te'lif. Nâsır-ı Hüsrev, Tahran: Kitabhâne-i Hayyam, 114-124; el-Bundârî (1989). *Zubdat el-Nusra ve Nubhat el-Ustra*, M. Th. Houtsma tarafından 1889'da Leiden'de neşredilen metinden çev. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK, LIX, LXI, LXII; Ebû'l-Hasan Ali Sadruddîn İbn Nâsir İbn El-Hüseynî (1999). *Ahbârü'd Devleti's Selçukiyeye*, 2. Baskı. çev. Necatî Lügâl, Ankara: TTK, 115; Mîrhând (1358). *Ravzâtü's-Safâ fı Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hûlefa*, tezhib ve telhis A. Zeryab, c. IV, Tahran, 1040; Ahmed Bin Mahmûd (1977). *Selçuk-Nâme*, Haz. Erdoğan Merçil, c.I, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 17; Reşîdü'ddin (2010). *Cami'ü't-Tevârîh (Zikr-i- Âli Selçûk)*, Türkçe trc. Erkan Göksu ve Hüseyin Güneş, Ankara, 27; Nizâmüddîn Şâmî (1987). *Zafernâme*, çev. Necatî Lügâl, Ankara: TTK, 100; Câmî, (1922). *Divân-ı Kâmil-i Câmî: Mukaddime*, Yay. Haz. Haşim Rıza, Tahran, 14; Abdürrezzak es-Semerkindî (1360-1368/1941-1949). *Matlau's-Sa'deyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, c.II/3, nşr. Muhammed Şafî, Lahor, 821-822; Ebûbekr Tihîrânî (2001). *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 212.

Bulunduğu konum itibariyle Hindistan'ın anahtarı, Türkistan'ın da giriş kapısı olarak Herât bölgesi çok sayıda devlet tarafından ele geçirilmek istenmiş, özellikle ilk fetih yıllarından başlamak üzere Hindistan fatihleri için bir üs olarak kullanılmıştır. Sürekli istilâ ve işgaller, iklimin kararsızlığı, yer yapısının geç oluşumu gibi nedenlerle salgın hastalık, kıtlık, yangın ve deprem başta olmak üzere çok sayıda felâket meydana gelmiştir.

1. Kıtliklar ve Salgın Hastalıklar

Herât bölgesi karasal iklimin hüküm sürdüğü bir coğrafyadır. Her ne kadar birçok kola ayrılmış ve yılın çoğu zamanında su taşıyan Ceyhun, Heri-rûd, Hilmend ve Murgâb gibi nehirler ve bu nehirler üzerinde tarihin çok eski çağlarından beri sulama kanalları yapılmış olsa da (Şahin, 2013b: 217-220) bölgedeki iklimin kararsızlığı sebebiyle tabiat şartlarına bağlı olarak aşırı yağışlar ve sert geçen kışların arkasından gelen kuraklıklar sebebiyle sık sık kıtlıklar meydana gelmiştir. Savaşların doğurduğu yıkım ve arazinin ekilememesi veya tahrip edilmesi de kıtlıklara sebep olan önemli unsurlardır.

Bölgede meydana gelen kıtlıklar, çoğu zaman yağışların azlığından veya aşırı yağmur ve kar yağışının tarım arazilerine verdiği zarardan sonra meydana gelmiştir.

Meydana gelmiş olan kıtlıklar içersinde ilk bilgilerimiz 178/794-795 ve 217-218/833-834 yıllarında olanlarıdır. Abbâsî ihtilâlinin kökleşmesinde mühim rol oynayan şehirler arasında yer alan Herât bu yıllarda kıtlık yaşamıştır. Kıtlık hakkında Ya'kûbî'nin verdiği sınırlı bilgiden başkaca mâlûmâtımız yoktur (Christensen, 1993: 138). Bu kıtlığın arkasından Horâsân ve Cibâl yöresinde çıkan ve merkezi Rey olan veba hastalığı Herât bölgesinde de etkili olmuştur. Bu vebanın kurbanları arasında Sâmânoğullarının âsî vâlisi olup Büveyhoğullarına sığınmış olan Ebû Ali b. Muhtac ve oğlu da bulunuyordu (Usta, 2003: CCCXVII).

Hastalığın merkezi Herât olmamasına rağmen buraya kadar ulaşması çok geniş bir alana yayıldığını göstermektedir. Geniş bir alana yayılması çok sayıda insanın ölmüş olma olabileceğini göstermektedir. Sâmânîlerin âsî vâlisinin de bu hastalıktan ölmesi, üst düzey devlet görevlilerinin de o zamanın tüm imkânlarına rağmen çaresiz kaldıklarını göstermektedir.

212/827-828 yılında Herât'ta büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Halkın alım gücü zayıflamış, açlıktan ölen insanlar olmuştur. Bu kıtlık esnasında bir eşek yükü un dört yüz nukreye¹¹ çıkmıştır (Fâmî, 2008: 117). Kaç nukreden on dört nukreye çıktığı tam olarak belirtilmemişse de açlıktan ölen insanların olması, bölgenin temel besin maddesi olan buğdayı alamayacak kadar hayat pahalılığı ve kıtlığın olması bu artışın beş altı kattan fazla olabileceğini akla getirmektedir.

Fâmî, Emevîler zamanında Cüneyd b. Abdurrahman'ın Herât vâliliği sırasında şehirde kıtlık yaşandığını kaydetmiş ancak tarih vermemiştir. Fâmî'nin kaydettiğine göre bölgede yağışlar tamamen kesilmiştir. Bu da kıtlığa ve hayat pahalılığına sebep olmuştur. Ekin ekme için tohum dâhi bulunamamıştır. Kıtlık nedeniyle halk çok büyük sıkıntı yaşamıştır. Halkın feryat figan ettiğini duyan vâli onlara neden bağırdıklarını sorduğunda halk; aç olduklarını ve her şeyin çok pahalı olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine vâli bir dirhem vererek hizmetçilerden birisini Herât çarşısından ekme almak için göndermiş, hizmetçi bir ekmele dönmüştür. Olaya sinirlenen vâli: "Bir dirheme bir ekme veriliyorsa o zaman buğday tane ile satılsın." diye nükteli bir cümle kullanmıştır. Vâli'nin ölümüyle birlikte yağmur başlamış, öyle ki, yağmur nedeniyle halk onun cenazesini dâhi zor defnetmiştir. Vâli hayatta iken yağışların olmamasını vâlinin uğursuzluğuna bağlamıştır (Fâmî, 2008: 124).

Bölgenin yaşam şartlarında tabiat şartlarının birinci derecede önemli olması dolayısıyla kıtlıklarla yağış azlığı arasında doğrudan ilişki bulunmaktadır. Bu yağış azlıkları kıtlıkları sıklaştırmıştır. Ayrıca vâlinin kıtlıktan haberinin olmaması da her devirde halkın sorunlarına çok uzak yöneticilerin varlığını göstermesi bakımından ilginçtir.

¹¹Sâmânoğulları zamanında yaygın olarak kullanılan gümüş para.

Herât'ta Bahrî b. Ahnef'in vâililik görevini nâibi Ahmed b. Abdullah Mâhistane'ye verdiği 288/900-901 yılında kıtlık yaşanmıştır. Bu kıtlık sırasında bir eşek yükü buğdayın fiyatı 320 dirhem¹² olmuştur (Fâmî, 2008: 117).

Sâmânîlerin bölgede hâkim oldukları dönemde 302/914-915 yıllarında da olumsuz etkisi çok büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Halk açlıktan yırtıcıları ve murdar hayvanları yemiştir. Bu zamanda bir eşek yükü buğday kırk Mahmudî Dinarı olmuştur. İşçiler yaptığı işin karşılığında para alamadığı için yerine emtia almışlar, ancak halkta alım gücü olmadığı için bunu pazarda satamamışlardır. Kıtlık çok sayıda insanın ölmesine sebep olmuştur. Bu kıtlık sebebiyle insanların yeterli beslenmeme ve temiz yiyecekler bulamamaları dolayısıyla insanlar bitkin düşmüş ve veba salgını meydana gelmiştir (Fâmî, 2008: 126). İnsanların yırtıcı hayvanları yiyecek duruma düşmeleri hem kıtlığın ve hem de bunun sonucunda ortaya çıkan hayat pahalılığının açık bir göstergesidir.

İbnü'l-Esîr (1986: VIII/259-260) ise; 323/934-935 yıllarında Sâmânoğulları zamanında bölgede kıtlık olduğunu ve kıtlığın şiddeti dolayısıyla ölenler için kefen dahi bulmanın zorlaştığını, fakir ve kimsesiz insanlar kefenlenene kadar evde bekletildiklerini kaydetmiştir.

400/1009-1010 yılının başlarında Herât bölgesinde yağmurlar kesilmiş, ürünler azaldığı için pahalılık baş göstermiştir. Bu kıtlıkta dört mann¹³ buğday bir dinara yükselmiş, Halk bu kıtlıktan çok büyük sıkıntı çekmiştir (Fâmî, 2008: 118, 126).

401/1022-1023 senesinde en aşırısı Nişâbûr'da olmak üzere Horâsân şehirlerinde kıtlık olmuştur. Bu kıtlık tüm Horâsân'ı dolayısıyla Herât'ı da etkilemiştir. el-Utbî'nin kaydına göre bu kıtlıkta insanlar açlıktan otları yemişlerdir. Otlar bittikten sonra da kedi ve köpekleri yemişler, yollarda buldukları kemikleri kaynatmışlardır. İnsanların o kadar zelil ve sefil oldukları düşünülürse hayvanların bu kıtlık ve açlıktaki durumlarını tahmin etmek mümkün değildir (el-Utbî, ts.: 145).

el-Utbî (ts.: 146), bu konuda: Kasabın birisi hayvan kesecek olsa, fukara takımı akan kanlar üzerinde birbirini çiğniyor, bir parça kan, can yerine geçiyordu. Gözümler gördüm. İnsanlar fışkıları karıştırıp içinde bir arpa tanesi arıyorlardı. Fakat ne mümkün. Gitgide felâket büsbütün arttı. Anne çocuğunu, kardeş kardeşini, kişi karısını kesiyor, kaynatıyor, pişiriyor, yiyor, o yüzden yaşamak istiyordu. Bir sıra geldi ki, insanlar insan avcılığına başladılar. Tenha yerlerde, تنها yollarda insanlar, kendi gibi insanları kapıp kaçırıyor, götürüyor, kesiyor yiyorlardı. İnsanların eti yeniyor, yağı eritiliyor, yemek yağlarına karıştırılıp satılıyordu. Bunun içindir ki kendilerini bilen insanlar yağ yemez olmuşlardı. Hükûmet insan yemenin önüne geçmek için çalışıyor, evleri basıyor, birçok kimsenin kemiklerini buluyordu. Hükûmet bu cinayeti işleyenleri asıyor, ama insan yemenin önü bir türlü alınamıyordu. Uzak bir mahalleye تنها yoldan gidecek insanlar cemaat olmadıkça gidemiyorlardı. Ölenleri yıkamaya yıkayıcılar yetişemiyor, kefen bulunamıyordu. Bu sebeple insanlar eski püskü çamaşırlarıyla gömülüyorlardı. Bu kıtlıkta sadece Nişâbûr'da yüz binden fazla insan ölmüştür kaydını düşmüştür.

Bölgede Ortaçağ boyunca çok sayıda kıtlık olmasına rağmen bunlar içersinde sonuçları en yıkıcı olanlardan birisi şüphesiz ki el-Utbî'nin anlattığıdır. Kıtlık nedeniyle insanların birbirlerinin etini yiyecek duruma düşmeleri ve birbirlerine yem olmamak için تنها yerlerde dolaşamamaları ortaya çıkan vahim tablonun anlaşılmasına yetecek derecededir.

430/1039 yılında Serahs başta olmak üzere tüm Horâsân'da ve dolayısıyla Herât bölgesinde yine bir kıtlık yaşanmıştır (Ebû'l-Hasan Ali, 1999:115). Herât'ta yaşanan bir başka

¹²Farsça Dirhem kelimesinden Arapçaya geçmiş ve daha çok gümüş sikke karşılığı olarak kullanılmıştır. Birçok İslâm ülkesi tarafından bu isim kullanılmıştır. M. Zeki Pakalın, (2004). *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, c.I, İstanbul, 453-454. İlk zamanlar hurma çekirdeği şeklindeyken sonradan yuvarlak hale gelmiştir. Dinar ise Latince'den Arapçaya geçmiş bir kelimedir. Bizanslılar'ın da para birimidir. İslâm Dünyası'nda daha çok altın sikke karşılığı olarak kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, (1994). "Dinar", *DİA*, c.IX, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 353.

¹³1 mann 612 gr.dir. Coşkun Alptekin, (2006). "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları (Selçuklu Sikkelerinin Özellikleri ve İran'dan Anadolu'ya Görülen Değişiklikler)", *Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırma Dergisi Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, S.29, Erzurum, 185.

kıtlık da 458/1065-1066 yılındadır. Bu dönemde yirmi men buğday dört dang¹⁴ olmuştur. Kıtlık halkı o kadar yoksullaştırdı ki insanlar çocuklarını satmaya başlamışlardır. Fâmî bu yoksulluğun Herât'ta unutulmayacak dönüm noktalarından olduğunu kaydetmiştir (Fâmî, 2008: 126). Her iki kıtlığın yaşandığı dönem Büyük Selçuklularla Gazneliler arasında bölgenin sürekli el değiştirdiği, uzun süreli mücadelelerin olduğu bir dönemdir. Bu nedenle devlet otoritesi de tam sağlanamadığından kıtlıkların etkisinin hafifletilmesi de çok fazla mümkün olmamıştır.

491/1097-1098 yılının başlarında Herât'ın yönetimi Mecdü'l-Mülk Ebû'l-Fazl'ın elindeydi. Bâtıniler, Herât'ı istila etti. Bâtıniler, şehirden halkın buğdaylarını çıkartmaması için kural koydular. Sonra bu buğdayları kendileri aldılar. Şehirde tahıl gitgide pahalalmaya başladı. Halk arasında karışıklıklar çıktı. Bâtıniler, şehrin ileri gelenlerinden Hâce Abdullah-ı Ensârî'yi de öldürdüler (Fâmî, 2008: 131; Paul, 2000: 111). Bu karışıklıklarda halk büyük bir sıkıntı yaşadı. Çok sayıda insan öldü. Recep 493/Mayıs-Haziran 1100 tarihinde ehirde kıtlık baş gösterdi. Bu kıtlık, Selçuklu Sultanı Berkıaruk'un şehre gelişine kadar sürdü (Fâmî, 2008: 132). 493/1010 yılında meydana gelen kıtlığa, öncekilerden farklı olarak şehrin istilası ve Bâtıniler'in halkın elindeki buğdaylara el koyması sebep olmuştur. Bu yılda yüzmen buğday kırk dinar olmuştur (Fâmî, 2008: 132). Bu kıtlığın sebebi yağış azlığı veya başka bir doğal afetten ziyâde Bâtınilerin şehirde yaptıkları yıkım ve halkın elindeki mallara el koymalarının sonucudur. Belki de diğer kıtlıklar içerisinde en farklı özellik taşıyanı da budur. Halk Bâtınilerin yüzünden ad3tâ varlık içinde yokluk çekmişlerdir.

1407/1408 yılında İsfahan ve çevresinde veba salgını oldu. Bu salgın o kadar şiddetli yayılmıştır ki, her gün iki-üç bin kişi ölmüştür (el-Hüseyî, 2011: 63). Bu salgında iki yüz bin kişi ölmüştür (el-Hüseyî, 2011: 65). Ortaçağ'da nüfusun azlığı göz önüne alırsa bu salgında öldüğü kaydedilen iki yüz bin kişi salgının boyutlarını daha kolay anlamamıza sebep olmaktadır.

838/1434-1435 tarihinde Herât çevresinde taun (bir çeşit veba)¹⁵ hastalığı çıkmıştır. Timurlu hükümdarı Mîrzâ Şâhruh'un Herât'ta bulunmadığı zamanda (Abdürrezzak es-Semerkandî, 1941-1949: II/682; Hândmîr, 1333: II/625), Cemâziyelâhir ve Recep aylarında görülen ve Şaban (Mart) aylarında daha da artan Taun hastalığının şiddeti için Hasan-ı Rumlu (2006: 217); "Şevval ve Zilkaade 838/Nisan 1435 aylarında bir günde şehirde ve köylerinde on bin kişinin canını alacak dereceye ulaştı." kaydını düşmüştür. Zamanın tüm kaynakları da hastalığın derecesi ve zararı konusunda hemen hemen aynı bilgileri kaydetmişlerdir. Kaynaklarda hastalığın dört aydan fazla sürdüğü belirtilmiştir (Ali Asgar Hikmet, 1991: 23). Bu belâ bu güne kadar görülmemiş ve duyulmamış derecede büyük olmuş ve çok sayıda insan ölmüştür (Câmî, 1922: 28; İsfizârî, 1338: II/93). İsfizârî o dönemdeki bazı insanların bu hastalıktan günde on bin kişinin öldüğünü belirttiklerini kaydetmiştir. İsfizârî, Herât'ta günde dört bin taunlunun öldüğünü belirtmiştir. Bu hastalık sebebiyle ölenlerin sayısı altı yüz bin civarındadır (İsfizârî, 1338: II/92; Ali Asgar Hikmet, 1991: 23). Zamanın birçok ünlü ismi bu hastalıktan ölmüştür. Hâce Rıdvânşah (İsfizârî 1338: II/92), Hâce Abdülkâdir Meraga (Abdürrezzak es-Semerkandî 1941-1949: II/677-682; İsfizârî 1338: II/93), Herât'taki Safiyüddîn Medresesi'nde ders vermiş olan Şeyhülislam Mevlânâ Sefiyüddîn Muhammed (Câmî, 1922: 28) vebadan ölenler arasındadır. Hastalık o kadar çok fazla canı aynı zamanda ölenlerin bir kısmı kefensiz gömülmüş, bazıları mağaralara atılmış, üzerlerine toprak bile atılmamış, herkes kendi derdine düşmüştür. Ölenlerin bazıları at ve eşekle mezarlara götürülüp gömülmüşlerdir. Şeyh

¹⁴ Altıda bir anlamına gelmektedir. Bir dirhem altıda biridir. Mehmed Kanar, (2010). *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yay., 639.

¹⁵ Bu hastalığa tutulan kimseleri birden baş ağrısı ve yakıcı bir ataş basıyor, vücudunda nohuttan biraz daha küçük veya büyük bir ur beliriyor, bir iki gün sonra da ölüyordu. Hasan-ı Rumlu (2006). *Ahsenü't Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, 217. Aslında veba Orta Çağ'ın yaygın bir hastalığıydı. Nitekim sadece Horâsân ve Herât Bölgesi değil, birçok yerde bu hastalık can almıştır. 1438 yılında Bağdat civarında büyük bir veba salgını olmuş, bu salgında çok kişi ölmüştür. Câferî B. Muhammed el-Hüseyî (2011). *Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, çev. İsmail Aka, Ankara: TTK, 115. 843/1439-1440 yılında Suriye, Anadolu Azerbaycan ve Şirâz'da da veba salgını olmuş ve çok sayıda insan ölmüştür. Câferî B. Muhammed el-Hüseyî (2011). *Târîh-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, çev. İsmail Aka, Ankara: TTK, 121.

Zeyneddîn Havafî bu hastalıktan insanların kurtulmaları için günlerce dua etmiştir ancak kendisi de ertesi yıl bu hastalıktan ölmüştür. Hastalık sadece Herât'ı değil çevresindeki köy ve kasabaları da derinden etkilemiştir. Sultan, bu hastalığın dışarıdan gelen mektupların tefrika çıkarmaması, devletin hastalıkla mücadele etmediği şâyiası çıkmaması için açılmasını yasaklamıştır (İsfizârî, 1338: II/93). Ölen insanlara çare bulunamadığı için hayvanların yediği insanların bile olduğu yine İsfizârî tarafından kaydedilmiştir (İsfizârî, 1338: II/94). Bu sırada şehirde muhtesip olarak görev yapan Celâleddîn-i Kâyinî karantina tedbirleri almış, şehre giriş ve çıkışı yasaklayarak daha fazla insan ölümünü engellemiştir (Aka, 1994: 197). Herât'ta taun hastalığı ortaya çıktığı sırada Mîrzâ Şâhruh, Rey kışlağındaydı. Şâhruh duruma üzülse de hoş olmayan olayların meydana gelmemesi ve mânevîyatın bozulmaması için Herât'tan gelen mektupların açılmadan kendisine getirilmesini ve güvenilir adamlara teslim edilmesini emretti (Abdürrezzak es-Semerkindî, 1941-1949: II/682; Hândmîr, 1333: II/625). Havafî, kimsenin bu sefer çıkmasına rıza göstermemesine rağmen, Mîrzâ Şâhruh'un bu sefer çıkmış olmasını onun kerametlerinden biri olarak yorumlamıştır (Havafî, 1339: II/278).

Mîrzâ Şâhruh zamanında meydana gelen bu hastalığın etkisi elli yıl sonra bile kendini göstermiştir. Şâhruh yetmiş iki yaşında ve ömrünün son günlerine geldiği zaman bile Herât çevresinde hâlâ taun hastalığının etkisi hissedilmekteydi (İsfizârî, 1338: II/95).

Veba hastalığından ölenler hakkında birbirleriyle uyuşmayan rakamlar mevcut ise de o dönemde bu hastalık sırasında yaşananların anlatılmasından ve dönemin en ünlü ve hali vakti yerinde olan insanların dahi korunamamasına bakarak çok sayıda can kaybının meydana geldiği anlaşılmaktadır. Güvenilir kaynaklar kayda geçirilebilen ölü sayısının şehirde altı bin, çevresinde dört bin olduğunu belirtmektedirler. Ancak bu sayıya kayda geçmeyen ve mağaralara atılan veya başka şekilde ortadan kaldırılanlar dâhil değildir. Bu hastalık sebebiyle Herât'tan göç edenler de olmuştur. Böyle bir belanın gelmesini zamanın bazı önde gelen âlimleri insanlarda meydana gelen bozukluklar, zulüm ve fuhşun arması gibi nedenlere bağlamışlardır. Hastalıktan sonra Herât ve çevresinde kıtlık meydana gelmiş, halk zor günler geçirmiştir (İsfizârî, 1338: II/93). Elimizdeki bilgilere göre bu salgın bu güne kadar yaşananlar içinde en şiddetli olanıdır. O dönemin şartları içinde karantina tedbirlerinin alınması hastalığın daha da genişlemesini engellemiş olup bu tedbir bir ölçüde başarılı olmuştur. Hastalıkla ilgili bilgilerin Herât şehrinin dışına çıkmaması için mektupların kontrol edilmesi, sıkı denetimin getirilmiş olması da bölgedeki halk üzerinde meydana gelecek korku ve ümitsizlikleri azaltmak ve şehirdeki halkın önü alınmayacak olumsuz davranışlar içine girmelerini engellemek için yapılmıştır. Bu tedbirler dikkat çekicidir. Salgın sırasında Mîrzâ Şâhruh'un şehirde olmaması da belki de büyük bir faciayı önlemiş ve hükümdarın hayatta kalmasını sağlamıştır. Nitekim şehirde hastalıkla mücadele için tedbirler alan çok önemli kişilerin de bu hastalıktan hayatlarını kaybettiği bilinmektedir.

Timurlular döneminde bölgede yaşanan son büyük kıtlık ise 863/1458-1459 yılları arasında olanıdır. Bir süre Karakoyunlu işgalinde kalan Herât, Mîrzâ Ebû Sâ'id'in Herât'ı Karakoyunlu Cihanşâh'tan 14 Safer 863/21 Aralık 1458 yılında tekrar almasıyla Timurlu topraklarına dâhil olmuştur. Mîrzâ Ebû Sâ'id şehri imar etmek için uğraşmıştır. Ancak o yılın kışında kıtlık Herât başta olmak üzere ülkeyi kasıp kavurmuş ve çok sayıda insan ölmüştür (Handmîr, 1994: 56). 864/1459 yılında Herât'ta kıtlık o dereceye ulaşmıştı ki ekmekten eser kalmamıştır. Günlük yetmiş-seksen kişi açlıktan can vermiştir (Hasan-ı Rumlu 2006: 392). Bu kıtlık üzerine Ebû Sâ'id maiyetindeki askerlerin evlerine dönmelerini istemiştir. Mîrzâ Ebû Sâ'id'in böyle bir uygulama yapmasının sebebi ise askerlerinin çoğunluğunun Mâverâünnehr ve Belh civarından olması dolayısıyla onları evlerine gönderdiği takdirde Herât'ın nüfusunun azalacak ve askerlerinin tükettiği iâşe böylece halka kalacaktı (Alan, 1996: 85).

Abdürrezzak es-Semerkindî (2008: 80), bu konuda; O günlerde Horâsân'da özellikle Herât şehrinde böyle açlık oldu ki önce tarihte bunun benzeri bulunmamıştır. Böylece, şeriat ölçmesine göre iki yüz elli miskal (ağırlığına) denk olan bir men buğdayın fiyatı iki miskal darp edilen ala sıfat gümüşe doğru gelen üç Kebekî dinara çıktı. Hazret Hakan-ı Sayid "Allahın yaratmış olduğu bendelerine şevkat edilsin" denen hadisin taleplerine müvafık emretti ve ambarları açıp kişilere bir men buğdayı bir Kebekî-dinara sattılar" şeklinde tarihe not düşmüştür.

Semerkindî'nin de kaydettiği üzere kıtlığın derecesi çok şiddetli olmuş, yiyecek maddelerinde karaborsa oluşmuştur. Mîrzâ Ebû Sâ'id emirler vererek karaborsa dolayısıyla halkın mağdur olmaması için tedbirler almıştır. Bu kıtlıkta halkın bir süre arazilerini tam işleyememeleri ve şehrin birkaç defa el değiştirmesiyle sürekli yeni tâbi olduklarına vergi vermelerinin etkisi de büyük olmuştur.

Bölgede meydana gelen kıtlıklarla ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklar çoğu zaman birbirini takip etmiştir. Bir kıtlık meydana gelmişse arkasından bulaşıcı hastalıklar, bulaşıcı hastalık meydana gelmişse kıtlıklar meydana gelmiştir. Bu nedenle kıtlıklarla salgın hastalıkları birbirinden tamamen ayırmak mümkün olmamış bunlar çoğu zaman ya aynı anda veya birbirinin sonucunda meydana gelmişlerdir. Orta Çağın sonuçları itibariyle en fazla can ve mal kaybına sebep olan hastalığı vebadır. Bu hastalık bölgede birçok defa ortaya çıkmıştır. Hastalıktan ölen insanların sayısı savaşlarda ölenler kadar, hatta bazılarının yıkıcı etkisi savaşlardan daha fazladır denilebilir.

2. Yangınlar, Depremler ve Diğer Doğal Felâketler

Herât bölgesi, yer hareketlerinin yoğun olduğu, geç tabiat oluşumlarının bulunduğu ve kırık arazinin sık rastlandığı yer olması dolayısıyla depremlerin çokça meydana geldiği bir bölgeydi. Yer yapısı dikkate alındığında çok eski devirlerden itibaren bölgede çok sayıda depremin olduğunu tahmin etmek güç değildir. Bu depremlerden tarihini bildiğimiz ilki Cemâziyelevvel 495/Şubat-Mart 1102 tarihinde olanıdır. Deprem gece olmuş ve oldukça büyük çapta hasar meydana getirmiştir. Deprem sırasında şehrin en eski camisi olan Mescid-i Cuma (Herât Cuma Camii) tamamen yıkılmıştır (Fâmî, 2008: 136; İsfizârî, 1338: II/55; Golombek, 1983: 96).

765/1363-1364 yılında Herât'ta deprem olmuş ve Mescid-i Cuma'nın büyük bir kısmı yıkılmıştır. Deprem gece meydana geldiği için camii boş olduğundan camide ölen olmamıştır (Hâfız-i Ebrû, 1959: 48). Depremden Herât Cuma Camii de büyük hasar görmüş, camiinin takları yıkılmıştır (İsfizârî, 1338: II/398). Deprem o kadar büyüktü ki; Hâfız-i Ebrû bu o güne kadar böyle büyük bir depremin olmadığını kaydetmiştir. Kert hükümdarı Melik Mûizeddîn-i Muhammed, depremden sonra camiye tamir ettirmiştir (Hâfız-i Ebrû, 1959: 48; İsfizârî, 1338: II/398). Depremde Herât Cuma Camii zarar görmesine rağmen insanlar bu enkazda ölmemiştir ancak bölgede çok sayıda insan diğer enkazların altında can vermiştir.

Rebiülevvel 898/10 Ocak 1493 yılında Kûhistan'da deprem olmuş ve Herât bölgesinin bazı şehirleri bundan zarar görmüşlerdir (İsfizârî, 1338: II/99).

Bölgede meydana gelen diğer yangınlar, felâketler ve doğa olaylarına gelince: Herât bölgesinde bir felâket de XI. yüzyılın sonunda meydana gelmiştir. Sâ mânîler'in Herât Vâlisi Ebû Ali'nin yerine şehirde görevlendirdiği Ebû'l-Nesim burada Reste-yi Simcûr¹⁶ adında bir cadde yaptırmıştı. Bu caddeye dükkânlar eklenmiş ve daha canlı hale getirilmişti. Mescid-i Camî'ye bitişik olan burada bir de pazar vardı. Pazarın batı tarafına Kumaşçılar Çarşısı yapıldı. Bu dükkânların bulunduğu yer Herât'ın en güzel yeri idi (Fâmî, 2008: 108). Ebû'l-Nesim, bu dükkânları Mescid-i Camî'ye vakfetti. Hatta 472/1079-1080 yılında bu çarşıda yangın çıkmış ve çok sayıda kumaş dükkânı yanmıştır (Fâmî, 2008: 128). Bir gün akşam namazı sırasında bir dervişin yardım edin diye cıglığının duyulduğunu, dervişlere yardım edip onların ihtiyaçlarını karşılayan, hayır hasenat yapan zenginlerin dükkânları yandığından bunlara yardım eden kalmadığını, halkın buna çok üzüldüğünü kaydetmiştir (Fâmî, 2008: 128). O dönemde, şehirdeki dükkânların büyük bir kısmının Herât Câmîi etrafında toplandığı düşünülürse zararın boyutları ve şehrin ekonomisine verdiği hasar daha iyi anlaşılacaktır.

İbnü'l-Esîr (1986: XII/170); 599-600/1203-1204 kışında Herât'a çok kar yağdığını, karın durmasından sonra Bâbü's-Sera tarafından gelen selin şehri tahrip ettiğini, sel nedeniyle kaleden büyük bir parçanın koptuğunu kaydetmiştir. Bu yağıştan sonra gelen şiddetli soğuklar meyvelere çok zarar vermiştir. Bu yüzden 1204 yılında çok az mahsul alınmıştır.

¹⁶ Fâmî, bu pazarda Ebû Ali Muhammed b. İbrahim'in isminin yazılm olduğunu gördüğünü kaydetmiştir. Şeyh Abdurrahman-ı Fâmî-Yi Herevî (2008). *Tarih-nâme-i Herât*, Tıpkı Basım İrec Avşar, Tahran: Piju Heşti-i Miras-ı Mektup, 103.

Görüldüğü gibi bölgede kıtlıklar sadece yağış azlığından meydana gelmemektedir. Bölgede kararsız bir iklimin sürmesi yağış azlığına sebep olduğu gibi aşırı yağışlara, sellere ve çok soğuk günlere sebep olmaktadır. Bunun sonucunda da tarım ürünleri büyük oranda zarar görmektedir.

828/1425 yılı kışı da çok ağır geçmiştir. Bu yıl Herât'a çok kar yağmış ve hava çok soğuk geçmiştir. Öyle bir soğuk olmuştur ki zamanın kaynaklarının bahsettiği, halkın hafızalarına kazındığı bir mevsim geride bırakılmıştır (Hâfız-i Ebrû, 1372: 897).

Cemâziyelevvel 898/Şubat-Mart 1492-1493 yılında Herât'a o güne kadar görülmemiş derecede dolu yağmış ve şehre büyük zararlar vermiştir. Dolunun erimesi ile sel oluşmuş ve birçok yer su altında kalmış, birçok köprü yıkılmış, bazı binalar tahrip olmuş veya tamamen yıkılmıştır. Hâce Abdullah-ı Ensârî'nin kabri de bu sel de tahrip olmuştur (İsfizârî, 1338: II/99). Bu sel Herât'ın her tarafını sularla doldurup göle çevirmiş ve adetâ ikinci bir Nuh Tufanı gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Sel ile Herât'ın Sakleman köyü yerle bir olmuş, çok sayıda kişi ölmüştür (İsfizârî, 1338: II/100).

Bölgenin genç kıvrım kuşağında yer alması depremlerin sıklıkla görülmesine sebep olmuş, can ve mal kayıpları meydana gelmiştir. İklimin kararsızlık göstermesi dolayısıyla zaman zaman aşırı kar, yağmur ve dolu yağışları hem insanlara ve hem de mallarına büyük zarar vermiş, çoğu zaman bu felaketlerin arkasından kıtlıklar meydana gelmiştir.

Dönemin kaynakları tabiat olayları içinde sadece yıkıcı olanları değil sıradan olanlarını da kaydetmiştir. İşte onlardan birisi de İbnü'l-Esir'in (1991: VIII/454) kaydettiği 346/958-959 tarihli ay tutulmasıdır.¹⁷

Sonuç

Herât şehri ve bölgesi hem bolluk hem ihtişamlı dönemler yaşarken, kimi zamanlarda açlıktan ölümlerin dahi olduğu kıtlık ve sefalet de yaşamıştır. Bir ülkenin ve bir şehrin en büyük zenginliği insan sayısıdır. Hele bu insan sayısının çokluğunun verdiği zenginliğe bu sayının nitelikli olması da eklenirse ülkenin her bakımdan zenginlik göstergeleri daha da artmaktadır. Herât bölgesinde, geçmişte insanların yoğun yaşadıkları ve ilim ve sanata verilen önem dolayısı ile bölgedeki nitelikli insan sayısının zamanın diğer şehirlerine göre çok olduğu göz önüne alınırsa; bölgedeki savaşların, kıtlıkların ve depremlerin sıklığının meydana getirdiği insan kayıplarının şehrin geçmişteki parlaklığını olumsuz etkilediği daha kolay anlaşılır. Özellikle 401/1022-1023 yılındaki kıtlık ve 838/1434-1435 tarihindeki veba salgını halkın hafızasından yüz yıllarca çıkmayacak şekilde ağır izler bırakmıştır.

Bölgedeki her türlü felâket sadece can ve mal kaybına sebep olmamış, bölgenin sanat yapıları, edebiyatı, toplumsal sorunları üzerinde de derin izler bırakmıştır. Bütün bu nitelikli insan kayıplarına rağmen gerek Herât şehri ve gerekse aynı adla anılan Herât bölgesi zamanının dünyasının en önde gelen şehirleri ve bölgeleri arasına girmiştir.

KAYNAKÇA

- ABDÜRREZZAK ES-SEMERKANDÎ (1360-1368/1941-1949). *Matlau's-Sa'deyn ve Mecmau'l- Bahreyn*, c.II, nşr. Muhammed Şâfi, Lahor.
- ABDÜRREZZAK ES-SEMERKANDÎ (2008). *Matlau's-Sa'deyn ve Mecmau'l-Bahreyn*, edt. Aziz Kayumov-Muhammed Al, Özbek Türkçesine trc. Asaniddin Urunbayev, c.II, Taşkent.
- AHMED BİN MAHMÛD (1977). *Selçuk-Nâme*, Haz. Erdoğan Merçil, c.I-II, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- AKA, İsmail (2001). *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, Ankara: TTK.
- AKA, İsmail (1994). *Mîrzâ Şâhruh ve Zamanı*, Ankara: TTK.
- ALAN, Hayrunnisa (1996). *Ebu Said Devri Timurular Tarihi (1451-1469)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.
- ALİ ASGAR HİKMET (1991). *Camî Hayatı ve Eserleri*, çev. M. Nuri Gençosman, İstanbul: MEB.
- ALLEN, W. H. (1880). "Herât", *The Granary of Garden of Central Asia*, c.13, London.
- ALPTEKİN, Coşkun (2006). "İran'dan Anadolu'ya Selçuklu Paraları (Selçuklu Sikkelerinin Özellikleri ve İran'dan Anadolu'ya Görülen Değişiklikler)", *Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırma Dergisi Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, S.29, Erzurum, s.183-195.
- BARTHOLD, Wilhelm (1930). *Historica-Geographical Survey of Iran*, Princeton, New Jersey.

¹⁷İnsanlar ay tutulmasından sonra namaz kılar ve dua ederler, yaratanın verdiği nimetlere şükrederlerdi. Zenginler sadaka dağıtırlardı. Bu gelenek yakın zamana kadar Anadolu'nun birçok yerinde de görülmekteydi.

- BEYHÂKÎ, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (1333). *Târîhi Beyhâkî*, Te'lif. Nâsır-ı Hüsrev, Tahran: Kitabhâne-i Hayyam.
- CÂFERÎ B. MUHAMMED EL-HÜSEYNÎ (2011). *Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk)*, çev. İsmail Aka, Ankara: TTK.
- CÂMÎ (1922). *Divân-ı Kâmil-i Câmî: Mukaddime*, Yay. Haz. Haşim Rıza, Tahran.
- CHRISTENSEN, Peter (1993). *The Decline Of Iranshar, Danimarka*: Universty of Copenhagen.
- DAMES, M. Longworth (1988). "Efganistan", *İA*, c.IV, İstanbul: MEB, s.133-168.
- EBÛ'L-HASAN ALI SADRÜDDİN İBN NÂŞİR İBN EL-HÜSEYNÎ (1999). *Ahbârü'd Devleti's Selçukîyye*, 2. Baskı. çev. Necati Lügal, Ankara: TTK.
- EBÛBEKR TIHRÂNÎ (2001). *Kitâb-ı Diyarbekrîyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- EL-BELÂZÜRÎ (2002). *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. TTK Basımevi.
- EL-BUNDÂRÎ (1989). *Zubdat el-Nusra ve Nubhat el-Uusra*, M. Th. Houtsma tarafından 1889'da Leiden'de neşredilen metinden çev. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK.
- EL-CÜZCÂNÎ (1955). *Tabakat-ı Nâsır: A General History of The Muhammadian Dynasties of Asia*, I, trnsl. from Original Persian Manuscripts H. G. Raverty, New Delhi.
- EL-CÜZCÂNÎ (Eylül-Aralık 2010). *Tabakat-ı Nasırî, Onikinci Tabaka: Selçuklular*, çev. A. Ahmed Aghdam, Tarih Okulu, S. VIII, s. 11-140.
- EL-İSFİZÂRÎ (1338). *Ravzâtü'l-Cennât fi Evsaf-ı Medineti Herât*, Tashih M. Kâzım İmam, c.I-II, Tahran: İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran.
- EL-İSTAHRÎ (1989). *Mesâlikü'l-Memâlik*, Düz. İrec Afşar, Tahran.
- EL-İSTAHRÎ (2001). *Mesâlik el-Memâlik*, Ebû Zeyd el-Belhî'nin Kitâb sûret el-ekâlim adlı eserine dayanır) nşr. De Groje. Leyden, 1927, Türkçe çev. Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. Baskı, Ankara: TTK, s. 156-164.
- EL-MES'ÜDÎ (2004). *Murûc el-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapça'dan çev. ve notlar Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay.
- EL-MUKADDESÎ (1994). *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifat el-Ekâlim (The Best of Divisions For Knowledge of The Regions)*, trnsl. B. Collins, Devha (Doha).
- EL-MUKADDESÎ (el-Makdisi) (2001). *Ahsen el-Tekâsim fi Ma'rifat el-Ekâlim*, Nşr. De Groje, Leyden-Brill.
- EL-UTBÎ (ts). *Târîh-i Yeminî*, Türkçe trc. A. Yelgar, Ankara: TTK (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyal Bilimler Kütüphanesi).
- EL-YA'KÛBÎ (2002). *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağar, İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- EL-YA'KÛBÎ (2004). *Kitâb-ı Büldân*, Der. ve Türkçe çev. Y. Ziya Yörükân, Yay. Haz. Tahsin Koçyiğit, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, İstanbul: Gelenek Yay. ss.307-353.
- GERDİZÎ (1347). *Zeynü'l-Ahbâr ya Târîhi Gerdizî*, Nşr. Abdülhakim Habîbî, Kâbil.
- GOLOMBEK, Lisa (1983). *The Resillience of The Friday Mosque: the Case of Herât, Muqarnas 1*, London.
- HÂFİZ-İ EBRÛ (1959). *Penç Risale-i Tarihi der Bere-i Havadis-i Deveran-ı Emir Timur = Cinq opuscules de Hafiz-i Abru Concernant l'histoire de l'Ira*, trnsl. Felix Tauer, Çekoslov-Prague: Ferhengistan-ı Ulum-ı.
- HÂFİZ-İ EBRÛ (1349). *Coğrafya-ı Hâfiz-i Ebrû Kismet-i Rub'i Horâsân: Herât*, Yay. Mail-i Herevî. Tahran: Bünyad-ı Ferheng.
- HÂFİZ-İ EBRÛ (1372). *Zübdetü't-Tevârîh*, c.II, Tashih S. Kemal Cevadî, Tahran: Vizâret-i Ferheng u İrşâd-ı İslâmî.
- HALİFE HAYYÂT (2008). *Tarihu Halife b. Hayyât (Halife b. Hayyât Tarihi)*, 2. Baskı, çev. Abdülhalik Bakır, Ankara.
- HAMDULLAH MÛSTEVFÎ (HAMD-ALLAH MUSTAWFÎ OF QAZVİN) (1919). *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*, trnsl. by. G. L. Strange, Printed of the Trustes of the E. J. W. Gibb Memorial, Leyden.
- HAMDULLAH MÛSTEVFÎ (HAMD ALLAH MUSTAWFÎ QAZVİNÎ) (1901). *Biographies of Persian Poets*, trnsl. E. G. Browne and M.A. M.R. AS. S. Cambridge.
- HAMDULLAH MÛSTEVFÎ KAZVİNÎ (1913). "The Ta'rikh-ı Guzida", *Memorial Series*, Vol. 14, 2. trnsl. E. G. Browne With Indices of the Fac-simile text by R.A. Nicholson. E. F. W. Gibb, Leyden.
- HÂNDMÎR (1333). *Târîh-i Habibû's Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, nşr. Nâsır-ı Hüsrev, c.I-III, Tahran: ez İntişârât-ı Hayyam.
- HÂNDMÎR (KHWANDAMIR) (1994). *Habibu's Siyar, Central Asian Sources I, The Reign Of The Mongol and Turk. Part Two: Shakrukh Mîrzâ-Shah İsmail*, trnsl. V. M. Thackston, edt. Ş. Tekin and G. A. Tekin, Harvard.
- HASAN-İ RUMLU (2006). *Ahsenü't Tevârîh*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK.
- HAVAFÎ (1339hş). *Mücmel-i Fasîhi*, Tashih Mahmud Ferruh, c.II, Meşhed.
- Hudûdü'l-âlem* (2008). İngilizceden Türkçeye çev. Abdullah Duman-Murat Ağar, İstanbul: Kitabevi Yay.
- İBN HAVKAL (2001). *Sûret el-Arz*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. Baskı, Ankara: TTK, s. 164-175, 212-251.
- İBN HAVKAL (THE ORİENTAL GEOGRAPH OF EBN HAUKAL) (1992). *Islamic Geograph*, 30, trnsl. W. Ousley, edt. Fuad Sezgin, Frankfurt.
- İBN HURDADBÎH (2004). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Derleyen ve Türkçe çev. Y. Ziya Yörükân, Yay. Haz. Tahsin Koçyiğit, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, İstanbul: Gelenek Yay., s. 365-385.
- İBN KEŞİR (1294,1985). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. M. Keskin, c. VII, XI, İstanbul: Çağrı Yay.
- İBNÜ'L-ESİR (1986-1991). *İslâm Tarihi (el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi)*, nşr. A. Ağırakça, c. VIII, İstanbul: Bahar Yay.
- KANAR, Mehmed (2010). *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yay.
- MÎRHÂND (1358). *Ravzâtü's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Müluk ve'l-Hülefâ*, tezhîb ve telhis A. Zeryab, c. IV, Tahran.
- NÂSİR-İ HÜSREV (1951). *Sefername*, çev. Abdullah Tarzi, İstanbul: MEB.
- NİZÂMÜDDİN ŞÂMÎ (1987). *Zafername*, çev. Necati Lügal, Ankara: TTK.
- NÜVEYRÎ (1975). *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünuni'l-Edeb*, tahkik Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2000). "İsfahan", *DİA*, c.XXII, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., s. 497-502.

- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2004). "Merv", *DİA*, c.XXIX, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., s. 221-223.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2007). "Nişâbü'r", *DİA*, c.XXXIII, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., s. 149-151.
- PAKALIN, M. Zeki (2004). *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, c.I, İstanbul.
- PAUL, Jean (2000). "The Histories of Herât", *Iranian Studies*, vol. 33, Numbers 1-2, p. 93-115.
- REŞİDÜDDİN (2010). *Cami'ü't-Tevârih (Zikr-i Âli Selçûk)*, Türkçe trc. Erkan Göksu ve Hüseyin Güneş, Ankara.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1994). "Dinar", *DİA*, c.IX, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., s. 352-355.
- SARAY, Mehmet (1992). "Bedehşân", *DİA*, c.V, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. s. 291-292.
- SEYF İBN YA'KÛB EL-HEREVÎ (1944). *Târihnâme-yi Herât*, nşr. M. Zübeyr es-Siddîkî, Calcuta.
- ŞAHİN, Mustafa (2013a). "Orta Çağ'da Herât Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuku", *Atatürk Üniv. Türkiyat Arşt. Enst. Dergisi (TAED)* 50, Erzurum, s. 211-223.
- ŞAHİN, Mustafa (2013b). *Orta Çağ'da Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat: Gazi Osman Paşa Üniv. Sos. Bil. Enst.
- ŞEYH ABDURRAHMAN-I FÂMÎ-Yİ HEREVÎ (2008). *Târihnâme-i Herât*, Tıpkı Basım İrec Avşar, Tahran: Pijuhêsti-i Miras-ı Mektup.
- TABÎBÎ, Abdülhakim (1989). *Târîh-i Muhtasar-ı Herât Ahd-ı Timuriyan*, 2. Baskı, Tahran.
- USTA, Aydın (2003). *Sâmanîler Devletinin Siyasî ve Kültürel Tarihi (943-10059)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Üniv. Sos. Bil. Enst.
- YVES, G. (1988). "Horâsân", *İA*, c. X-1, İstanbul: MEB, s. 560-562.